

ΣΕΙΡΑ: ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ - Ι
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ: ΜΑΡΙΟΣ Π. ΜΠΕΓΖΟΣ

Εξώφυλλο: Τ. Ραΐση-Βολανάκη

Copyright © 1993 «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Κανένα τμήμα του βιβλίου αυτού δεν αναγράφεται, δεν αποθηκεύεται και δεν αναπαράγεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοαντιγραφικό και δεν μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανέναν τρόπο χωρίς προηγούμενη άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις
«ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
Πανεπιστημίου 34, 10679
τηλ. 3610064 - 3606661
Ακαδημίας 88, 10678 Αθήνα
τηλ. 3302415 - fax 3636658

ISBN 960-7019-75-x

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το θρησκευτικό βίωμα ως ανθρωπολογικό κριτήριο
κατά τον Ευάγγελο Παπανούτσο 13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

«Πρόσωπον και Ουσία»
κατά τον Γρηγόριον Νύσσης 31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η έννοια του «Αυτεξουσίου»
κατά τον Νικόλαο Μεθώνης 46

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Θεολογία της Ιστορίας και Εκκλησία 56

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η Ορθόδοξη Χριστιανική Αντίληψη περί Ανθρώπου
ως πρόταση ποιοτικής μεταμόρφωσης
της εκπαιδευτικής πράξης 76

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ορθόδοξη Χριστιανική Ανθρωπολογία
και διδακτική πράξη 88
(Κοινή εργασία με τον Γεράσιμο Σ. Κουστουράκη)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

(Κοινή εργασία με τον ΓΕΡΑΣΙΜΟ Σ. ΚΟΥΣΤΟΥΡΑΚΗ)

Εισαγωγικά

Το πρόσφατα εκδοθέν από τον Ο.Ε.Δ.Β. βιβλίο για το μάθημα των Θρησκευτικών της Γ' τάξης του Δημοτικού με τίτλο "Η Ζωή μας με το Χριστό" (Α' τεύχος) εντάσσεται και αυτό στο πλαίσιο της ουσιαστικής προσπάθειας, που παρατηρείται την τελευταία περίπου δεκαετία, για ανατροπή των καθιερωμένων προτύπων συγγραφής βιβλίων με θρησκευτικό περιεχόμενο. Κύρια χαρακτηριστικά του η απουσία των άγονων δογματισμών και του άκριτου ιδεαλισμού, η κατά το δυνατόν αποφυγή του θρησκευτικού προσηλυτισμού, η σαφής προβολή των θεολογικών εννοιών, η ζωντάνια της περιγραφής και η απόπειρα συμμόρφωσης με τη διδακτική δεοντολογία. Έτσι, εκφράζει μια αξιέπαινη απόπειρα και ανοίγει νέους δρόμους για την πιο ευέλικτη και πιο ανοικτή προσφορά του μαθήματος των Θρησκευτικών στις ευαίσθητες συνειδήσεις των μαθητών της Γ' Δημοτικού. Όπως, όμως, κάθε βιβλίο - ως ανθρώπινο κατα-

σκεύασμα – έτσι και αυτό δεν αποφεύγει ορισμένα λάθη, τα οποία, κατά τη γνώμη μας, έχουν σχέση κυρίως με την ενότητα των κειμένων και με τη μεθοδολογική διαδικασία προσφοράς της ύλης. Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε την πρώτη μεγάλη θεματική ενότητά του, που έχει ως τίτλο: “Ο Θεός είναι μαζί μας”, με σκοπό να δείξουμε, έστω και υπό την περιορισμένη αυτή αναφορά, τις αρετές και τις αστοχίες του, κατά τα άλλα, εξαιρετου αυτού εγχειρήματος. Το κύριο κριτήριο μας θα είναι το κατά πόσον τα επιμέρους κεφάλαια ανταποκρίνονται στις βασικές θεολογικές αλήθειες του Χριστιανισμού της Ορθόδοξης Ανατολής και, δευτερευόντως, το κατά πόσον τελεσφορούν ως προς τη διδακτική σκοποθεσία τους.

Η εργασία μας περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τις επιμέρους θεματικές ενότητες ως προς το θεολογικό υλικό που προσφέρουν. Στο δεύτερο θα εξετάσουμε από μεθοδολογικής πλευράς τον τρόπο προσφοράς της διδακτέας ύλης, ελέγχοντας εάν τα διαλαμβανόμενα μπορούν να οδηγήσουν σ’ ένα γόνιμο και με ουσιαστικές προεκτάσεις διδακτικό αποτέλεσμα. Στο μέρος αυτό θα χρησιμοποιήσουμε και τη στατιστική ανάλυση για να καταστούν πιο έγκυρα τα πορίσματά μας.

A) Θεολογική Ανάλυση των Επιμέρους Θεματικών Εννοτητών

Ενότητα 1: Στο κύριο κείμενο επισημαίνεται ότι η πρώτη ημέρα του σχολικού έτους αποκτά νόημα μέσα από την πράξη του αγιασμού. Ο αγιασμός παρουσιάζεται, από τη μια πλευρά, να λειτουργεί σωτηριολογικά – και άρα μεταμορφωτικά – για την ανθρώπινη συνείδηση και πράξη και, από την άλλη, να διαμεσολαβεί για να διοχετευθούν οι θείες ευλογίες σε όσους μετέχουν στη διαδικασία του. Τογίζεται εμφανώς η πεποίθηση,

ότι το Άγιο Πνεύμα παρεμβαίνει λυτρωτικά καθώς και το ότι η ύλη μ' ένα μυστηριακό τρόπο αποκτά προϋποθέσεις για να προωθήσει τις θείες δωρεές προς τους ανθρώπους. Έτσι, αίρεται κάθε διανοητισμός και κάθε ασαφής πνευματικός μυστικισμός στο ζήτημα της ουσιαστικής αλλαγής του τρόπου ζωής των ανθρώπων και καθίσταται σαφές ότι τελείται μια πράξη στην οποία συμμετέχουν υπό τη μορφή της συνέργειας και οι μεταφυσικές και οι φυσικές δυνάμεις. Αυτό καλλιεργεί στη συνείδηση τη βεβαιότητα, πώς, παρά το ότι οι δυνάμεις του υπαρκτού ιεραρχούνται, εντάσσονται στο ίδιο λειτουργικό σύστημα με ρόλους ισχυρούς και με συγκεκριμένη αποτελεσματικότητα. Ο εντοπισμός του ενδιαφέροντος όχι στο τι είναι ένας παράγων αλλά στο πώς λειτουργεί ενισχύει τη δυνατότητα της γνωστικής πρόσκτησης του και της βιωματικής οικείωσης του από τους μαθητές. Παράλληλα, ενισχύεται και η αίσθηση του ότι υπάρχει και εμπράγματα φανερώνεται η αμοιβαιότητα ανάμεσα στο άκτιστο και στο κτιστό, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα να ανατιμάται αξιολογικά η ύλη και να γίνεται αντικείμενο σεβασμού για την ανθρώπινη προθεσιακότητα. Στα θετικά σημεία του πρώτου κειμένου ανήκει, κατά τη γνώμη μας, και η αναφορά στο τελετουργικό του αγιασμού, στοιχείο που συμβάλλει στην εξοικείωση των μαθητών με τη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας.

Στο δεύτερο κείμενο παρουσιάζονται οι προεκτάσεις του αγιασμού στον ψυχικό κόσμο των παιδιών. Το κάθε παιδί βαθμιαία αισθάνεται και συνειδητοποιεί την ουσιαστική παρέμβαση της αγιαστικής πράξης στη ζωή των ανθρώπων καθώς και το ότι χωρίς τη βοήθεια του Θεού είναι αδύνατη η επιτυχία σε οποιοδήποτε τομέα δραστηριότητας. Προβάλλεται, επομένως, ένας θεοκεντρικός προσδιορισμός των ανθρώπινων υποθέσεων, πράγμα που έμμεσα οδηγεί στη βεβαιότητα ότι η ζωή δεν είναι δυνατόν να στηρίζεται στην υποκειμενική αυτονομία και ότι

νοηματοδοτείται μόνον όταν δέχεται τους θείους εγκεντρι-
σμούς. Δε στερείται σημασίας, επίσης, και το ότι στο κείμενο
αυτό εμφανίζεται η χριστιανική θεωρία, ότι ο Θεός είναι ο δη-
μιουργός του νερού και των άλλων υλικών στοιχείων και ότι
αυτή η δημιουργία νοείται ως προσφορά και δωρεά. Έτσι, καλ-
λιεργείται η έννοια του προσωπικού Θεού που αγαπητικά επι-
κοινωνεί με τους ανθρώπους, πράγμα που περιορίζει αισθητά ή
και αποκλείει την εκδοχή περί δεισιδαιμονικής σχέσης του
θείου με το ανθρώπινο, ενώ παράλληλα προωθεί έμμεσα και το
στοιχείο της αμοιβαιότητάς τους!

Κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην
ανάλυση του ύμνου: "Σώσον, Κύριε, τον λαόν σου", ώστε να μη
σηματιστεί η εντύπωση ότι ο Θεός προστατεύει μόνον όσους
πιστεύουν στο πρόσωπό Του. Το κείμενο αντανακλά το κλίμα
συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών και είναι προσδιορισμένο
από κάποιες ατομικές ή συλλογικές προσδοκίες. Υπάρχει κίνδυ-
νος να περιοριστεί επικίνδυνα το παγκόσμιας κλίμακας σωτη-
ριολογικό μήνυμα του Χριστιανισμού και να υπερισχύσει του
θείου το ανθρώπινο κριτήριο περί δικαιοσύνης². Στην περίπτω-
ση αυτή ο υποκειμενισμός και ο αυθαίρετος ιδεαλισμός θα βρί-
σκονται προ των πυλών.

Ενότητα 2: Το περιεχόμενο του κυρίου κειμένου αντλείται
από τη χριστιανική ιστορία. Δεν πρόκειται, όμως, για μια απλή
συμβαντολογική διήγηση, αλλά, με αφορμή τις "περιπέτειες"
του Τιμίου Σταυρού, προβάλλεται η σύνδεση διαφόρων ιστορι-
κών γεγονότων με τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι πιστοί τα
χριστιανικά μνημεία. Έτσι, επισημαίνεται τόσο η λυτρωτική
σημασία του Σταυρού όσο και το πώς οι χριστιανοί, μέσω του
πολυσήμαντου συμβολισμού του, νοηματοδοτούν το βίο τους.
Στα θετικά σημεία του κειμένου ανήκει και ο τρόπος με τον
οποίο τονίζεται η θρησκευτική συγκινησιακή σχέση των χρι-

σπιανών με το βασικό σύμβολο της πίστης τους³. Η αναφορά του δευτέρου κειμένου στον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό είναι ενδεικτική της διαχρονικότητας της προαναφερθείσης νοηματοδότησης. Παράλληλα, εδώ ο Σταυρός συνδέεται με ιστορικά γεγονότα φορτισμένα με εθνικό χαρακτήρα, καθώς παρουσιάζεται ως σύμβολο του υπόδουλου στους Τούρκους ελληνικού έθνους καθώς και ως έκφραση της ελπίδας για εθνική καλλιγενεσία. Έτσι, προβάλλεται ιδιαίτερα η έννοια του χριστιανικού έθνους, κάτι που επανεπιβεβαιώνει τον εγκεντρισμό του άκτιστου στο κτιστό. Μέσα από άλλες διόδους η σχέση του θείου με το ανθρώπινο, και σύμφωνα με κάποιας υψής εθνική προοπτική, παρουσιάζεται στο τρίτο κείμενο. Εδώ, ο βασιλικός χαρακτηρίζεται ως το αγαπημένο λουλούδι των Ελλήνων, επειδή η παράδοση και ο θρύλος το έφερε να έχει φυτρώσει και να ευωδιάζει εκεί όπου ήταν θαμμένος ο Τίμιος Σταυρός.

Ενότητα 3: Με αφορμή και εδώ τον Τίμιο Σταυρό, στο κύριο κείμενο εκτυλίσσεται αβίαστα η θέση σχετικά με το πόσο ριζικά μεταμορφώνονται όλα τα πράγματα όταν δέχονται τις παρεμβάσεις και τις δωρεές του Χριστού. Η αναφορά και η επιμονή στην τοποθέτηση του λουλουδένιου σταυρού στη στέγη του καινούργιου σπιτιού δηλώνει την αφετηριακή σημασία των χριστιανικών συμβόλων για την ανθρώπινη ζωή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Σταυρός παρουσιάζεται ως ένα σύμβολο στο οποίο εναποτίθεται η ανθρώπινη εμπιστοσύνη και αποκτά νόημα η αγάπη. Έμμεσα, επίσης, τονίζεται ότι κάθε χριστιανική αρετή αποκτά σημασία μόνον όταν νοείται ως σταυρική θυσία. Υπό το πρίσμα αυτό και με τις αναγκαίες αντιστοιχήσεις ανάμεσα στη συνεπή ατομική συμπεριφορά και στην οικοδόμηση ενός ακμαίου κοινωνικού ήθους, η θυσιαστική πράξη δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί με άλλο τρόπο παρά μόνο μέσα από τη σωτηριολογική προοπτική.

Με το δεύτερο κείμενο, "Ο Μακρυγιάννης κι ο Σταυρός", γίνεται αναφορά σ' ένα συγκεκριμένο επεισόδιο του έλληνα αγωνιστή με κάποιον ευρωπαίο. Εδώ κατά κύριο λόγο επαναλαμβάνεται η σύνδεση του ελληνικού έθνους με τη χριστιανική πίστη και τονίζεται το στοιχείο της ευσέβειας. Συγχρόνως, όμως, προβάλλεται μια ισχυρή αντίθεση ανάμεσα σε θρησκευτικές νοοτροπίες, καθώς απέναντι στην ευσέβεια των Ελλήνων – και Ορθοδόξων – αντιπαρατάσσεται η ουδετερότητα των Ευρωπαίων – και Ρωμαιοκαθολικών. Είναι προφανές, επομένως, ότι ως προς το θέμα της θρησκευτικής εμπειρίας αξιολογικά τα πράγματα τοποθετούνται με το μέρος της Ανατολής⁴.

Ενότητα 4: Στο κύριο κείμενο παρουσιάζεται με λιτό αλλά και συγχρόνως ακριβή τρόπο η φυσιογνωμία του Ιησού. Η διδασκαλία του διακρίνεται από νηφαλιότητα και αγάπη, δείγμα της εσωτερικής ισορροπίας και πληρότητάς του και, κατ' επέκταση, της θείας φύσης του. Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, δεν τα έχουν αφομοιώσει εξαρχής πλήρως οι μαθητές του, οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις συμπεριφέρονται ανάλογα με την κατάσταση της στιγμής με κριτήρια καθαρά εγκόσμια και τρέχουσας κοινωνικής αξιολόγησης. Δεν κατανοούσαν ότι η στάση του Ιησού απέναντι στα παιδιά ήταν ενδεικτική των απαιτήσεων που έθετε η διδασκαλία του. Για να μπορέσει, λοιπόν, να απολαύσει κάποιος το πλήρωμα της ζωής που βρίσκεται στο χώρο της βασιλείας του Θεού, είναι απαραίτητο να υπερβεί και να καταργήσει κάθε τι που τον συνδέει με τις συμβατικότητες της κοινωνίας και να καταστήσει τη ζωή του απλή και χωρίς σκοπιμότητες. Το κοινωνικό και το σωτηριολογικό μήνυμα είναι προφανή. Τα παιδιά καλούνται να διατηρήσουν και στη συνέχεια της ζωής τους ό,τι χαρακτηρίζει την ηλικία τους, ώστε να αποτελέσουν τις ζωντανές προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Θεού επί του κόσμου. Τα στοιχεία της χα-

ράς, της ειρήνης και της αγάπης αποτελούν όχι μόνο ένα στόχο αλλά και αξιολογούνται ως μια δυνατότητα ρήξης με το ισχύον καθεστώς των ανταγωνισμών, της κοινωνικής έντασης και της αδικίας.

Στο ίδιο θεματικό κλίμα κινείται και το ποίημα του Γ. Αθάνα: "Παιδικό". Το περιεχόμενό του αναφέρεται στην οικειότητα που υπάρχει ανάμεσα στον Ιησού και στα παιδιά. Παρουσιάζονται να έχουν μια τέτοια προσωπική σχέση, που τους οδηγεί να αναπτύσσουν με κάθε άνεση διάλογο. Ακραία ρεαλιστικό και ενδεικτικό του ποια είναι η στάση του Χριστιανισμού απέναντι στις ανθρώπινες αδυναμίες είναι το παρατιθέμενο απόσπασμα από το έργο του Αλ. Παπαδιαμάντη: "Χωρίς στεφάνι". Το κλαψούρισμα των μωρών δεν παρουσιάζεται ως κάτι το ενοχλητικό και χαρακτηρίζεται ως κελάδημα που έχει τέτοια γλυκύτητα ώστε να μην μπορεί να περιγραφεί. Πιστεύουμε ότι, πέρα από την αναφορά στα παιδιά, ο συγγραφέας έμμεσα ασκεί κριτική στη λεγόμενη άψογη στάση του κοινωνικού καθωσπρεπισμού και της συμβατικής εκδοχής της ζωής. Πρόκειται για ένα κείμενο που, αν διδαχθεί σωστά, απελευθερώνει τους μαθητές από στερεότυπα σχήματα αξιολόγησης της συμπεριφοράς⁵.

Ενότητα 5: Στο κύριο κείμενο της ενότητας τοποθετείται πολύ σωστά, κατά τη γνώμη μας, το νόημα της προσευχής ως συζήτησης και επικοινωνίας με το Θεό. Τονίζεται, δηλαδή, ο αναγωγικός και ο αναφορικός χαρακτήρας της προσευχής, η οποία, επομένως, δεν αποτελεί τόσο ένα ατομικό εσωτερικό γεγονός αλλά κυρίως μια εκστασιακή και επικοινωνιακή πρόσβαση προς το μεταφυσικό. Σημαντικό είναι, επίσης, ότι δε δίνεται ιδιαίτερο βάρος στο ζήτημα των παροχών – οι οποίες θεωρούνται υπό την οπτική της ατομικής ικανοποίησης και εξασφάλισης – αλλά σε μια καθολικού χαρακτήρα δοξολογία, ανεξάρτητα από τις όποιες καταστάσεις ζει ο άνθρωπος. Η πα-

ράθεση της “Κυριακής Προσευχής” δένεται λειτουργικά με το κύριο κείμενο, υπό την έννοια ότι προβάλλει το στοιχείο της επικοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό καθώς και της καθολικής νοηματοδότησης του βίου από το θείο παράγοντα. Επίσης, στη λαϊκή “Πρωινή προσευχή” το κλίμα δεν αλλάζει. Η θεία παρουσία είναι καθολική και επισημαίνεται ότι όταν την εμπιστεύεται ο άνθρωπος αισθάνεται εξασφαλισμένος και με μέτρο αισιόδοξος⁶.

Ενότητα 6: Πολύ επιτυχής είναι η επιλογή του κειμένου: “Ο Ιησούς στο Ναό”, προκειμένου να τονιστούν η σοφία, η ωριμότητα και η νηφαλιότητα του Ιησού Χριστού. Οι μαθητές θα επισημάνουν το κάτι ιδιαίτερο της προσωπικότητάς του και θα τον εκλάβουν ως τη μορφή εκείνη που ανατρέπει τα καθιερωμένα και τα φυσιολογικά σχετικά με τη διανοητική εξέλιξη του ανθρώπου. Κατά κάποια έννοια θα μπορούσε να λειτουργήσει αρχετυπικά για τη συνείδησή τους και έτσι να αναλάβουν μια προσωπική πορεία με επίγνωση και προοπτικές. Όλα αυτά, φυσικά, τηρουμένων των αναλογιών, καθότι ο Ιησούς είναι ο φυσικός Υιός του Θεού.

Σύμφωνα με τα όσα αναφέραμε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι τα κείμενα που περιλαμβάνονται στις έξι πρώτες ενότητες προσφέρουν πλούσιο θεολογικό υλικό και, αν προσφερθούν σωστά, μπορούν να οδηγήσουν σε μια μεταποίηση της εσωτερικότητας και της κοινωνικής παρουσίας των μαθητών. Έχουν, επίσης, μια αφηγηματική ζωντάνια και μια αμεσότητα στη δραματική πλοκή τους, με αποτέλεσμα να οικειοποιούνται άνετα από τα αντιληπτικά και τα βιωματικά κέντρα των μαθητών και να τους καθιστούν ικανούς να τα αναπαραστήσουν επί προσωπικού επιπέδου. Το ερώτημα, όμως, που αναφέρεται αναφέρεται στο εάν ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώνονται ως τμή-

ματα μιας ευρύτερης θεματικής ενότητας είναι ικανός να οδηγήσει σ' ένα συνθετικό αποτέλεσμα. Απαντήσεις θα επιχειρήσουμε να δώσουμε μέσα από τις επιμέρους παραγράφους του δεύτερου μέρους της εργασίας μας.

*Β) Συνθετική και Μεθοδολογική Αξιολόγηση
των Επιμέρους Θεματικών Ενότητων*

*1. Θεολογικές έννοιες που χρησιμοποιούνται
και συχνότητά τους*

Ως θεολογικές έννοιες θεωρούνται τα ουσιαστικά και τα επίθετα / ή και οι επιθετικοί προσδιορισμοί που αναφέρονται:

- α. Στον Τριαδικό Θεό ή σε κάποιο από τα Πρόσωπά του
- β. Στη θριαμβεύουσα και στη στρατευμένη εκκλησία
- γ. Στο χώρο, την έννοια και τα υλικά στοιχεία της λατρείας και
- δ. Στα λειτουργικά στοιχεία των θείων ακολουθιών.

Η ανάλυση των στοιχείων του Πίνακα 1 με το χ-τετράγωνο (chi-square) έδειξε:

α. Σχετικά με τη συχνότητα θεολογικών όρων κατά θεματική ενότητα (στήλη β του Πίνακα 1) έχουμε $\chi^2= 9.739$, $df= 5$, $p < 0.1$.

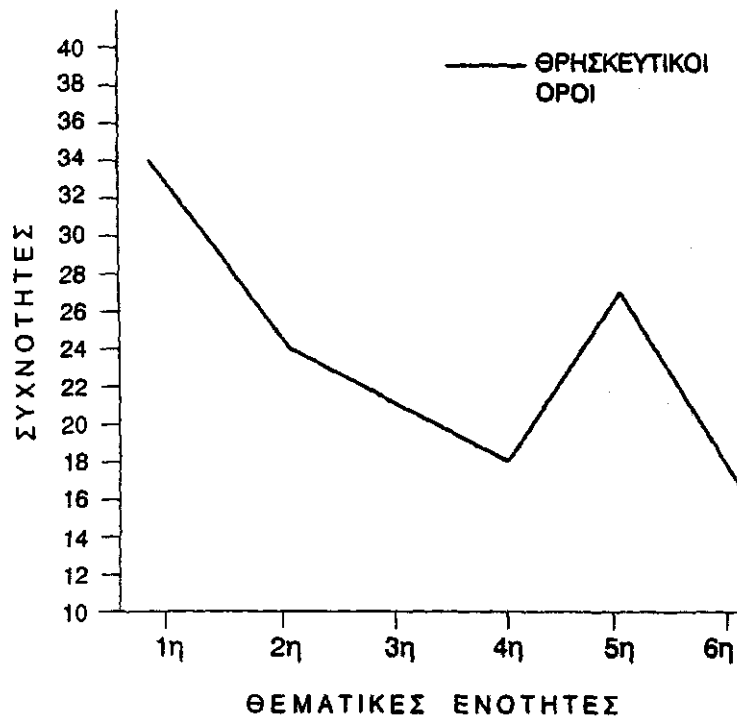
β. Σχετικά με τη συχνότητα των παραπάνω όρων στο σύνολο του Κεφαλαίου (στήλη α του Πίνακα 1) έχουμε $\chi^2=21.420$, $df= 3$, $p < 0.005$. Δηλαδή, οι θεολογικές έννοιες, που προσφέρονται σε κάθε θεματική ενότητα, διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό, έστω και στο επίπεδο της μικρής στατιστικής σημαντικότητας του 10%. Μάλιστα, παρατηρείται μια πτωτική τάση των εννοιών αυτών κατά θεματική ενότητα, με εξαίρεση την πέμπτη ενότητα, όπως φαίνεται άλλωστε και στο διάγραμμα 1. Ακόμα, εντονότατη είναι η διαφορά μεταξύ των τεσσάρων κα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συχνότητα θεολογικών εννοιών, που περιλαμβάνονται
στο κεφάλαιο "Ο Θεός μαζί μας" — Βιβλίο Θρησκευτικών
Γ' Δημοτικού, κατά θεματική ενότητα

ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΡΟΙ	ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ						ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΟΡΩΝ (α)
	1η	2η	3η	4η	5η	6η	
1. Θεότητα	10	2	6	8	17	7	50
2. Εκκλησία ως θεανθρώπινο καθίδρυμα	2	6	2	5	3	4	22
3. Υλικά στοιχεία λατρείας	13	15	9	3	2	4	46
4. Λειτουργικά στοιχεία των θείων ακολουθιών	9	1	4	2	4	-	20
Συχνότητα θεολογικών όρων κατά θεματική ενότητα (β)	34	24	21	18	26	15	138

ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΡΟΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Γ' ΤΑΞΗΣ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Προσφερόμενες θεολογικές έννοιες κατά θεματική ενότητα
στο κεφάλαιο Α', "Ο Θεός είναι μαζί μας"
του βιβλίου των Θρησκευτικών Γ' τάξης Δημοτικού,
Ο.Ε.Δ.Β., έκδοση α'

τηγοριών των εννοιών στο κάθε εξεταζόμενο κεφάλαιο. Σε αυτό υπερτερούν οι όροι που σχετίζονται πρωτίστως με τη Θεότητα, είτε ως γενική αναφορά είτε ως κατονομασία κάποιου Προσώπου της Αγίας Τριάδος. Στη δεύτερη θέση βρίσκονται τα απτά και κατανοητά στοιχεία της λατρείας μέσω των οποίων γίνεται η επικοινωνία με το θείο⁷.

2. Λειτουργική - Οργανική ενότητα στη σειρά των επιμέρους Θεματικών Ενότητων

Δεν υπάρχει, παρά μόνον ανάμεσα στη δεύτερη και στην τρίτη ενότητα. Η κάθε ενότητα παρουσιάζεται σχεδόν υπό αυτόνομη μορφή, πράγμα που δεν επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα από πλευράς οικείωσης των θεολογικών εννοιών. Η αποσπασματικότητα είναι εμφανής και η λειτουργικότητα απουσιάζει. Έτσι, ενώ οι θεολογικές έννοιες αποτελούν κοινό τόπο όλων των ενότητων, δεν τίθενται υπό την αναγκαία, επιστημολογικά και διδακτικά, διαρθρωτικότητα, κάτι που μπορεί να οδηγήσει τους μαθητές σε σύγχυση.

3. Ενότητα των επιμέρους κειμένων με τα κύρια

Εξετάστηκαν συγκριτικά το κύριο και τα δευτερεύοντα κείμενα κάθε θεματικής ενότητας. Διαπιστώθηκε ότι τα δευτερεύοντα κείμενα συνδέονται λειτουργικά με τα κύρια, όταν αναφέρονται στις βασικές έννοιές τους και τα στηρίζουν νοηματικά με το περιεχόμενό τους. Δε συνδέονται λειτουργικά με τα κύρια, όταν τίθενται αποσπασματικά χωρίς να υπάρχει άμεση κι ευθεία σύνδεση του περιεχομένου τους με εκείνου των πρωτεύοντων. Και αυτό, άσχετα με τη θεματική αφόρμησή τους που μπορεί να έχει κάποια εξωτερική συνάφεια με το εννοιολογικό κλίμα των κύριων.

Στον Πίνακα 2 δίνεται η κατανομή των δευτερευόντων κειμένων, ανάλογα με τον τρόπο που σχετίζεται νοηματικά το πε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Κατανομή δευτερευόντων κειμένων ανάλογα με τον τρόπο που σχετίζονται με τα κύρια, κατά θεματική ενότητα

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ		
	ΑΜΕΣΗ - ΣΤΕΝΗ ΣΧΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΑ ΣΧΕΣΗ Ή ΚΑΘΟΛΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ Θ. ΕΝΟΤΗΤΑ
1η	2	—	2
2η	—	2	2
3η	—	2	2
4η	—	3	3
5η	2	—	2
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	4	7	11
(%)	(36.4)	(63.6)	(100)

ριεχόμενό τους με εκείνο των κυρίων και κατά θεματικές ενότητες.

Η στατιστική ανάλυση με το χ -τετράγωνο του συνόλου των

δευτερευόντων κειμένων ανάλογα με τη σχέση τους με τα κύρια έδειξε ότι δεν υπάρχει στατιστική σημαντικότητα μεταξύ των δύο κατηγοριών βοηθητικών κειμένων ($\chi^2= 0.818$, $df= 1$, $p= n.s.$). Κι αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό (63.6%) των κειμένων αυτών έχουν μέτρια σχέση με τα κύρια, τότε συνάγεται, ότι στο πρώτο κεφάλαιο του σχολικού εγχειριδίου των Θρησκευτικών της Γ' τάξης του δημοτικού, τα δευτερεύοντα κείμενα τοποθετήθηκαν στην πλειονότητά τους χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το αν συνδέονται άμεσα με τα κύρια. Η εννοιολογική σύνδεσή τους, επομένως, επαφίεται στη διδακτική ευελιξία και στη θεολογική παιδεία του διδάσκοντος.

4. Ερωτήσεις - Ασκήσεις

Έγινε καταμέτρηση των ερωτήσεων - ασκήσεων κατά θεματική ενότητα και κατάταξή τους στις παρακάτω κατηγορίες, σύμφωνα με τις απαιτήσεις απάντησής τους. Χρησιμοποιήθηκε το σύστημα των J. Marshall και L. Hales⁸.

α. *Γνώση*: οι μαθητές ανακαλούν στη μνήμη τους πληροφορίες ή αναγνωρίζουν άλλες που υπάρχουν στο κείμενο. Επίσης, εδώ κατατάσσονται οι ερωτήσεις που απαιτούν συσχετίσεις - συγκρίσεις αλλά η απάντησή τους δίνεται στο σχολικό βιβλίο.

β. *Κατανόηση*: όταν, για ν' απαντηθούν, πρέπει να γίνει συσχετισμός διαφόρων και ποικίλων πληροφοριών. Δεν έχουμε απλή κατανόηση της σημασίας των λέξεων ή προτάσεων, αλλά απαιτείται και διερεύνηση των διαφόρων συσχετίσεων που μπορεί να γίνουν.

γ. *Εφαρμογή*: όταν απαιτούνται πιο περίπλοκες νοητικές διεργασίες, όπως εφαρμογή γνώσεων σε νέες καταστάσεις κι όταν οι απαντήσεις δεν περιέχονται αυτούσιες στο σχολικό εγχειρίδιο ή δεν έχουν διδαχθεί κι απαιτούν ενεργό συμμετοχή στη διαδικασία επαλήθευσης μιας άποψης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3α
 Κατανομή των Ερωτήσεων και Ασκήσεων του Α' Κεφαλαίου
 του σχολικού εγχειριδίου των Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού,
 ανάλογα με τη διατύπωσή τους και το βαθμό δυσκολίας
 για την απάντησή τους, κατά θεματικές ενότητες

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΑΣΚΗΣΕΙΣ			ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ ΘΕΜ. ΕΝΟΤΗΤΑ
	ΓΝΩΣΗ	ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ	ΕΦΑΡΜΟΓΗ	
1η	3	—	—	3
2η	1	—	—	1
3η	2	2	1	5
4η	2	1	2	5
5η	3	1	—	4
6η	4	2	2	8
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ (%)	15 (57.7)	6 (23.1)	5 (19.2)	26 (100)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3β

Κατανομή των Ερωτήσεων και των Ασκήσεων του Α' Κεφαλαίου του βιβλίου του μαθήματος των Θρησκευτικών της Γ' τάξης Δημοτικού, ανάλογα με τις λογικο-νοητικές διεργασίες που απαιτούνται για την απάντησή τους, κατά θεματική ενότητα

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ: ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΠΛΟΚΟΤΗΤΑ	
	ΚΑΤΩΤΕΡΕΣ	ΑΝΩΤΕΡΕΣ
1η	3	—
2η	1	—
3η	3	2
4η	2	3
5η	4	—
6η	6	2
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ (%)	19 (73.1)	7 (26.9)

Μια δεύτερη ταξινόμηση έγινε ανάλογα με τις λογικές διεργασίες που απαιτούνται από άποψη γνωσιολογικής περιπλοκότητας, για ν' απαντηθούν οι ερωτήσεις⁹.

α. Κατώτερες λογικο-νοητικές διεργασίες. Περιλαμβάνονται ο ορισμός, η κατονομασία κι η περιγραφή.

β. Ανώτερες λογικο-νοητικές διεργασίες. Περιλαμβάνονται η σύγκριση, εξήγηση, ταξινόμηση, διατύπωση γνώμης, αξιολόγηση.

Η στατιστική ανάλυση με το χ-τετράγωνο των στοιχείων των Πινάκων 3α και 3β σχετικά με το σύνολο των ερωτήσεων κατά κατηγορία έδειξε ότι μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών ερωτήσεων υπάρχει στατιστική σημαντικότητα ($\chi^2= 7.056$, $df= 2$, $p < 0.5$ για τον Πίνακα 3α και $\chi^2= 5.538$, $df= 1$, $p < 0.025$ για τον Πίνακα 3β). Δηλαδή, κυριαρχούν οι ερωτήσεις γνώσης, που αναφέρονται στα ίδια τα κείμενα. Επίσης, αυτές καθοδηγούν τους μαθητές στην επισήμανση των κύριων σημείων των κειμένων και δεν απαιτούν στο μεγαλύτερο μέρος τους σύνθετες λογικές διεργασίες για την απάντησή τους, αλλά απλή κατανόηση των κειμένων.

5. Ο Μυστικός Χαρακτήρας και η διαλεκτική σχέση του θείου και ανθρώπινου

Με τον όρο "μυστικός χαρακτήρας" της χριστιανικής θεολογίας τονίζεται το λατρευτικό στοιχείο διαμέσου της άρρητης βιωματικής εμπειρίας. Από την άλλη πλευρά, με τον όρο "διαλεκτική σχέση του θείου με το ανθρώπινο" επισημαίνουμε την επικοινωνιακή σχέση μεταξύ των δύο πλευρών, η οποία εκδηλώνεται ως ενεργητική στάση του ενός που απευθύνεται στον άλλο πόλο της προσωπικής αυτής σχέσης, μέσα σ' ένα κλίμα συνειδητής αμοιβαιότητας.

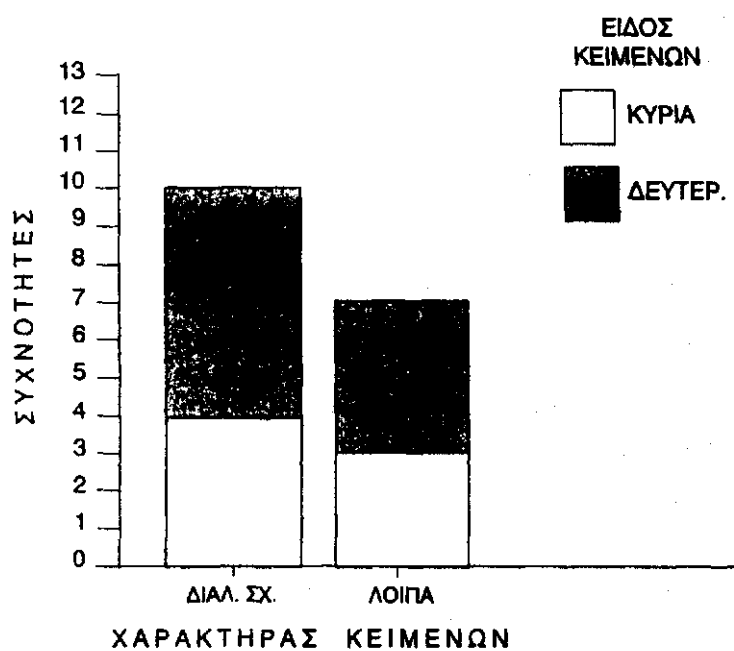
Στον Πίνακα 4 απεικονίζονται κατά θεματική ενότητα τα κείμενα στα οποία τονίζεται είτε ο μυστικός χαρακτήρας είτε η

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή των κειμένων ανάλογα με το χαρακτήρα του θεολογικού νοήματος το οποίο μεταδίδουν, κατά Θεματικές Ενότητες, στο σχολικό εγχειρίδιο του μαθήματος των Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού, κεφάλαιο Α', Ο.Ε.Δ.Β., 1992 έκδοση, α'

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΠΡΩΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ (1)	ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ			ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ (5)
	ΜΥΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ. (2)	ΕΠΙΚΟΙΝΩ- ΝΙΑΚΗ ΣΧΕΣΗ (3)	ΤΙΠΟΤΕ ΑΠ' ΤΑ 2 (4)	
1η	2	1	—	3
2η	—	—	3	3
3η	2	—	1	3
4η	—	2	2	4
5η	—	3	—	3
6η	—	—	1	1
ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	4	6	7	17
(%) (6)	(23.5)	(35.3)	(41.2)	(100)

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Γ' ΤΑΞΗΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Αθροιστική παρουσίαση των κειμένων στα οποία τονίζεται ο μυστικός χαρακτήρας και η διαλεκτική σχέση θείου και ανθρώπινου, όπως και των λοιπών κειμένων του βιβλίου των Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού, κεφάλαιο Α', κατά είδος

διαλεκτική σχέση θείου κι ανθρώπινου. Αν και ο συνολικός αριθμός των κειμένων στα οποία εκφράζεται ο μυστικός χαρακτήρας της χριστιανικής θεολογίας αλλά και η διαλεκτική-επι-

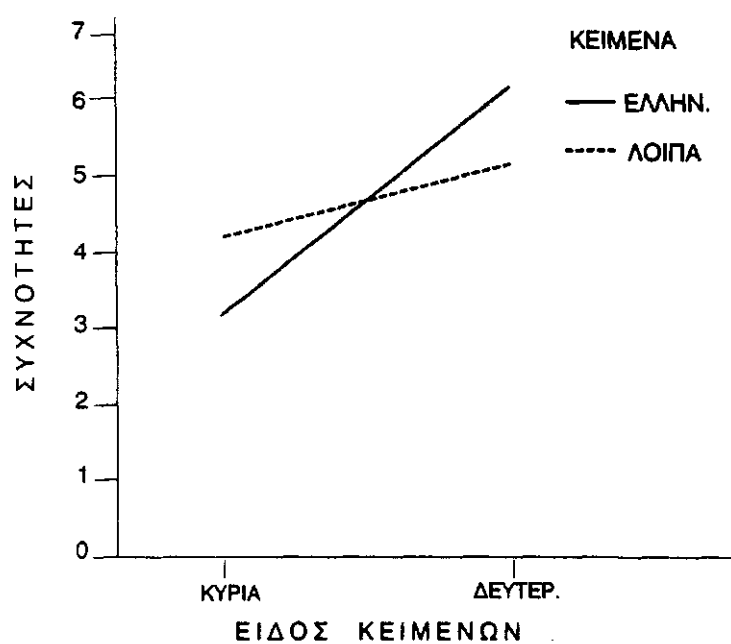
κοινωνιακή σχέση θείου κι ανθρώπινου υπερέχει των λοιπών κειμένων, στα οποία δεν υπάρχει κάποιος από τους δύο αυτούς όρους, όπως φαίνεται άλλωστε και στο Διάγραμμα 2, εντούτοις τα κείμενα αυτού του είδους δε φθάνουν στο βαθμό να αποτελούν την κυρίαρχη πραγματικότητα στο ερευνώμενο κεφάλαιο του διδακτικού εγχειριδίου. Αυτό, άλλωστε, επιβεβαιώνεται και από τη στατιστική επεξεργασία με το χ-τετράγωνο, καθώς δεν προκύπτουν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα για τα στοιχεία (2), (3) και (4) της στήλης (6) έχουμε $\chi^2 = 0.836$, $df = 2$, $p = n.s.$ και για τα στοιχεία του Διαγράμματος 2 $\chi^2 = 0.529$, $df = 1$, $p = n.s.$

6. Χριστιανισμός και ελληνικότητα

Στο εξεταζόμενο μέρος του βιβλίου των Θρησκευτικών της Γ' τάξης, ένα μεγάλο μέρος των κειμένων του περιέχουν στοιχεία που σχετίζονται με την ελληνικότητα. Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 3 τα κείμενα αυτά είναι κυρίως δευτερεύοντα, αν και από τα κύρια το $\frac{1}{3}$ είναι κείμενα της κατηγορίας αυτής.

Στον Πίνακα 5 γίνεται η κατανομή των κειμένων με στοιχεία ελληνικότητας ή όχι κατά Θεματική Ενότητα. Από αυτόν προκύπτει ότι οι επιμέρους Θεματικές Ενότητες στο μεγαλύτερο μέρος τους (ποσοστό 66.6%) στηρίζονται σε κείμενα, που αναφέρονται στον ελληνικό χώρο. Επίσης, από το συνολικό αριθμό των κειμένων το 47.05%, δηλαδή τα μισά περίπου, ανήκουν στην κατηγορία αυτή. Επομένως, τα κείμενα αυτού του είδους είναι πολύ βασικά για τη διεκπεραίωση των μηνυμάτων που απευθύνονται προς τους μαθητές. Μάλιστα, ο μεγάλος αριθμός των δευτερευόντων κειμένων με στοιχεία ελληνικότητας καταδεικνύει τη βαρύτητα της χρήσης μηνυμάτων του ελληνικού πολιτισμού για την οικοδόμηση και το στήριγμα της διδασκαλίας της χριστιανικής αγωγής με έναν τρόπο, τουλάχιστο στο κεφάλαιο που αναλύουμε, ελληνοκεντρικό.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Γ' ΤΑΞΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Κείμενα με ή χωρίς στοιχεία ελληνικότητας, σύμφωνα με το είδος τους - Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού, Κεφ. Α'

Για την επισήμανση του τρόπου με τον οποίο εκφράζεται η ελληνικότητα στα κείμενα έγινε ανάλυση περιεχομένου (content analysis). Κι αυτό, γιατί με τη μέθοδο αυτή επιδιώκουμε τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του περιεχομένου των κειμένων¹⁰. Ακόμα, ενδιαφερόμαστε για τις ιδέες που εκφράζονται

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
 Κατανομή των κειμένων με ή χωρίς στοιχεία ελληνικότητας
 κατά Θεματική Ενότητα:
 Εγχειρίδιο Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού, κεφάλαιο Α'

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ	ΛΟΙΠΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ Θ. ΕΝΟΤΗΤΑ
1η	1	2	3
2η	3	—	3
3η	2	1	3
4η	2	2	4
5η	—	3	3
6η	—	1	1
ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	8	9	17
(%)	(47.05)	(53.95)	(100)

και όχι για το ύφος των κειμένων¹¹. Ως μονάδα ανάλυσης λάβαμε τη φράση. Από τη μελέτη των κειμένων επισημάναμε τέσσε-

ρις κατηγορίες, στις οποίες κατατάσσονται οι διάφορες μονάδες ανάλυσης. Οι κατηγορίες, λοιπόν, αυτές είναι:

- α. Πρόσωπα που έζησαν και έδρασαν στον ελλαδικό χώρο
- β. Τονισμός των Ελλήνων είτε ως προσπάθεια απόδοσης βαρύτητας σε κάποιο χαρακτηριστικό της φυλής είτε σε σύγκριση ή αντιδιαστολή με άλλους λαούς
- γ. Ιστορία του Ελλαδικού χώρου, και
- δ. Λαογραφικά ήθη ή έθιμα του ελληνικού έθνους.

Στο Διάγραμμα 4 απεικονίζονται γραφικά οι συχνότητες των παραπάνω τεσσάρων κατηγοριών (line), όπως και ο αριθμός των κειμένων, αλλά και των Θεματικών Ενοτήτων που περιλαμβάνουν τις κατηγορίες αυτές (bars). Από το Διάγραμμα προκύπτει ότι:

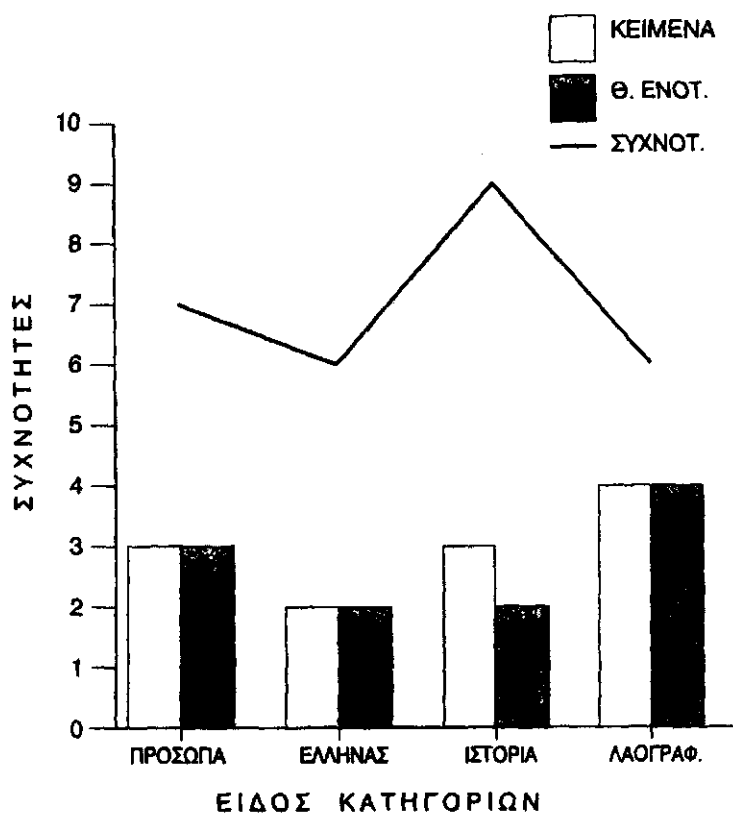
1. Από την άποψη της συχνότητας των φράσεων με στοιχεία ελληνικότητας, εκείνες που αναφέρονται στην ιστορία του ελλαδικού χώρου κατέχουν την πρώτη θέση, ενώ στην τελευταία βρίσκονται οι φράσεις που εκφράζουν λαογραφικές συνήθειες, όπως κι αυτές που αντιδιαστέλλουν τους Έλληνες με άλλα πρόσωπα ή λαούς.

2. Από την άποψη των κειμένων αλλά και των Θεματικών Ενοτήτων, που περικλείουν τα διάφορα στοιχεία ελληνικότητας, τα λαογραφικά θέματα φαίνεται να προτιμούνται περισσότερο και στις δύο περιπτώσεις, ενώ ακολουθούν οι αναφορές σε πρόσωπα και στα ιστορικά στοιχεία του ελλαδικού χώρου στην τελευταία θέση έχουμε τις αναφορές σε Έλληνες που αντιπαρατίθενται με άλλης εθνότητας πρόσωπα.

Σχετικά με τις διάφορες Θεματικές Ενότητες, η δεύτερη απαρτίζεται αποκλειστικά σχεδόν από τα στοιχεία του ελληνισμού. Η τρίτη περιλαμβάνει δευτερεύοντα σχετικά κείμενα, ενώ η πέμπτη κι η έκτη δεν έχουν τέτοια στοιχεία. Πάντως, η διαπί-

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Γ' ΤΑΞΗΣ

ΘΕΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Κατηγορίες των κειμένων που περιέχουν στοιχεία ελληνικότητας κατά συχνότητα, αριθμό κειμένων και Θεματικών Ενοτήτων, που τις περιλαμβάνουν στο βιβλίο των Θρησκευτικών της Γ' Δημοτικού

στωση από τα παραπάνω είναι, ότι ο Ελληνισμός επηρεάζεται από τον Χριστιανισμό κι όχι το αντίστροφο.

7. Εικόνες και το μήνυμά τους

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζεται το είδος κατά Θεματική Ενότητα του εικονικού υλικού του πρώτου μέρους του βιβλίου των Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού.

Από τον Πίνακα αυτό προκύπτει ότι η πλειοψηφία του εικονικού υλικού είναι σκίτσα¹², ενώ τίθενται τρεις εικόνες Βυζαντινής τεχνοτροπίας, από τις οποίες οι δύο απεικονίζουν το Χριστό με τα παιδιά και δωδεκαετή στο ναό. Σημειωτέον ότι στη δεύτερη εικόνα η μορφή του Ιησού δεν είναι παιδική, αλλά αυτός έχει το πρόσωπο νέου, καθώς έτσι συμβολίζεται η σοφία του ως Υιού του Θεού. Η τρίτη εικόνα φέρει τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό. Ακόμα, υπάρχει κι ένα σχεδιάγραμμα, το οποίο συνοδεύει το αντίστοιχο ιστορικό κείμενο της δεύτερης ενότητας.

Στον Πίνακα 7 δίνεται η κατανομή των εικόνων κατά Θεματική Ενότητα ανάλογα με τον τρόπο που σχετίζονται με τα κείμενα τα οποία συνοδεύουν.

Από τον Πίνακα αυτό προκύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος των εικόνων συνδέονται άμεσα και οργανικά με τα κείμενα της κάθε επιμέρους θεματικής ενότητας. Μάλιστα, η στατιστική επεξεργασία του συνόλου των εικόνων κατά κατηγορία επιβεβαιώνει τη διαπίστωσή μας αυτή ($\chi^2 = 10.71$, $df = 1$, $p < 0.01$). Επόμεως, οι εικόνες είναι επιτυχώς επιλεγμένες, ώστε να συνδυάζονται κατάλληλα με τα προς διδασκαλία κείμενα.

Σχετικά, επίσης, με το θεολογικό μήνυμα που ενδέχεται να μεταφέρουν οι εικόνες, ώστε να έχουν μία αυτόνομη παρουσία παρέχοντας, παραδείγματος χάρη, κάποια διδαχή, παρατηρούμε τις ενδείξεις του Διαγράμματος 5. Σε αυτό απεικονίζονται οι εικόνες τόσο κατά Θεματικές Ενότητες (bars), όσο και συνολικά κατά κατηγορίες (line). Καθώς, λοιπόν, ο αριθμός των εικό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Κατανομή εικονικού υλικού του Α' Κεφ. του βιβλίου
των Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού
κατά είδος και Θεματική Ενότητα

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΙΚΟΝΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ			ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΤΑ Θ. Ε.
	ΕΙΚΟΝΕΣ	ΣΚΙΤΣΟ	ΣΧΕΔΙΑ- ΓΡΑΜΜΑ	
1η	—	4	—	4
2η	1	2	1	4
3η	—	4	—	4
4η	1	3	—	4
5η	—	3	—	3
6η	1	1	—	2
ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ	3	17	1	21
(%)	(14.3)	(80.9)	(4.8)	(100)

νων που δίνουν συγκεκριμένο θεολογικό μήνυμα είναι σχετικά μικρός (ποσοστό 38.1%), συνάγεται, ότι οι εικόνες του πρώτου μέρους του βιβλίου δεν προσφέρουν εκείνο το υλικό που είναι

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

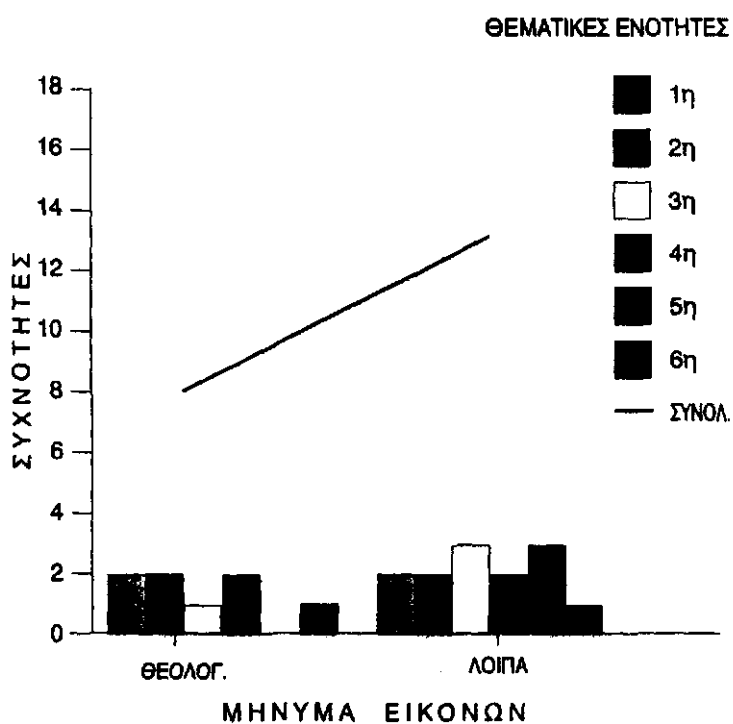
Κατανομή των εικόνων κατά Θεματική Ενότητα,
ανάλογα με τον τρόπο που σχετίζονται με τα κείμενα,
τα οποία συνοδεύουν: Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού, Α' Κεφάλαιο

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΧΕΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΚΕΙΜΕΝΩΝ		ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ Θ. ΕΝΟΤΗΤΑ
	ΕΝΤΟΝΗ	ΜΕΤΡΙΑ/ ΚΑΘΟΛΟΥ	
1η	3	1	4
2η	4	—	4
3η	3	1	4
4η	4	—	4
5η	2	1	3
6η	2	—	2
ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	18	3	21
(%)	(85.7)	(14.3)	(100)

απαραίτητο για μια ουσιαστική εμπύωση των θεολογικών αληθειών.

Ωστόσο, οι εικόνες που περιλαμβάνουν παιδικές μορφές βο-

ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΜΗΝΥΜΑ
ΕΙΚΟΝΕΣ: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Γ' ΤΑΞΗΣ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5
 Εικόνες του 1ου Κεφαλαίου του βιβλίου Θρησκευτικών της Γ' Δημοτικού, που παρέχουν ή όχι κάποιο θεολογικό μήνυμα συνολικά και κατά Θεματικές Ενότητες

ηθούν στην εξοικείωση των μαθητών με το σχολικό εγχειρίδιο και επιδρούν θετικά στην κατανόηση των κειμένων των διάφο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Κατανομή των εικόνων του πρώτου κεφαλαίου του εγχειριδίου των Θρησκευτικών Γ' Δημοτικού, κατά Θεματική Ενότητα, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, από την άποψη των ανθρώπινων μορφών

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ (1)	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ				ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΤΑ Θ. ΕΝΟΤ. (6)
	ΠΑΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ (2)	ΆΛΛΑ ΠΡΟΣΩΠΑ (3)	ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΜΟΡΦΩΝ (4)	ΛΟΙΠΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (5)	
1η	2	—	2	2	4
2η	2	1	3	1	4
3η	2	1	3	1	4
4η	2	1	3	1	4
5η	2	—	2	1	3
6η	—	1	1	1	2
ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ (%) (7)	10 (47.6)	4 (19)	14 (66.6)	7 (33.4)	21 (100)

ρων διδακτικών ενότητων, καθώς παρέχουν, έστω κι έμμεσα, βιωματικά πρότυπα σε αυτούς. Στον Πίνακα 8 δίνεται η κατα-

νομή των εικόνων κατά θεματική ενότητα ανάλογα με το περιεχόμενο των εικονικών αναπαραστάσεών τους.

Από τα στοιχεία του παραπάνω Πίνακα συνάγονται τα παρακάτω:

α. Το μεγαλύτερο μέρος των εικόνων του εγχειριδίου περιλαμβάνουν παιδικές μορφές (σε ποσοστό 47.6%), χωρίς όμως αυτές να κυριαρχούν. Η στατιστική επεξεργασία με το χ^2 , επίσης, για τα στοιχεία (2), (3) και (5) της στήλης (7) έδωσε: $\chi^2=1.285$, $df=2$, $p=n.s.$

β. Το εικονικό υλικό με ανθρώπινες μορφές, όπως άλλωστε είναι απαραίτητο σε ένα βιβλίο Θρησκευτικών, κυριαρχεί (ποσοστό 66.6%) στις σελίδες του εγχειριδίου και διαφέρει σε βαθμό στατιστικά σημαντικό από τις άλλες εικόνες. Έτσι, η στατιστική ανάλυση των στοιχείων (4) και (5) της στήλης (7) έδειξε: $\chi^2=5.190$, $df=1$, $p<0.05$.

8. Σχέση των κειμένων με το στόχο

της κύριας ενότητας "Ο Θεός είναι μαζί μας"

Η εξεταζόμενη ενότητα έχει ως γενικότερο τίτλο "Ο Θεός είναι μαζί μας" και έχει ως στόχο της να καλλιεργήσει στα παιδιά, διαμέσου των κειμένων, τη βεβαιότητα της παρουσίας του προσωπικού Θεού στην ατομική και συλλογική ζωή τους. Ο στόχος αυτός, εξάλλου, αναφέρεται ρητά στο σχετικό Βιβλίο του Δασκάλου, που ακολουθεί το συγκεκριμένο εγχειρίδιο¹³.

Στον Πίνακα 9 γίνεται η κατάταξη των κειμένων, κατά είδος, ανάλογα με τη σχέση που έχουν με τον επιδιωκόμενο στόχο.

Από τον Πίνακα αυτό παρατηρούμε ότι ένα μεγάλο μέρος των κειμένων (ποσοστό 47.1%) δεν κατευθύνονται στο στόχο της Κεντρικής Ενότητας. Μάλιστα, αυτά τα κείμενα είναι κυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Κατανομή των κειμένων, κατά είδος, ανάλογα με τη σχέση που έχουν με τον επιδιωκόμενο στόχο της Κεντρικής Ενότητας "Ο Θεός είναι μαζί μας"

ΕΙΔΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ (1)	ΑΜΕΣΗ ΣΧΕΣΗ (2)	ΕΜΜΕΣΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΘΟΛΟΥ (3)	ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ (4)
Κύρια	4	2	6
Δευτερ.	5	6	11
ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ	9	8	17
(%)	(52.9)	(47.1)	(100)
(5)			

ρίως τα δευτερεύοντα, τα οποία τίθενται για να υποστηρίξουν νοηματικά τα κύρια. Η μη άμεση συνάφεια - της μορφής: γένος, είδη - των κειμένων με τον κεντρικό τίτλο επαληθεύεται και από τη στατιστική επεξεργασία, από την οποία δεν προκύπτει στατιστική σημαντικότητα ($\chi^2= 0.701$, $df= 1$, $p= n.s.$). Επομένως, με τα κείμενα που απαρτίζονται οι διάφορες διδακτικές ενότητες δεν τελεσφορείται η προσπάθεια κατεύθυνσης του νοήματος στο στόχο της κεντρικής θεματικής ενότητας, με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση.

Επίλογος

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από τις όποιες παρατηρήσεις και αξιολογήσεις μας, είμαστε υποχρεωμένοι να επισημάνουμε ότι κάθε απόπειρα συγγραφής ενός θεολογικού εγχειριδίου αποτελεί ουσιαστικά ένα "ρίσκο". Σε μια εποχή ακραίας εισόδου του αποτελεσματικού ορθολογισμού, καθίσταται πρόβλημα το κατά πόσο είναι δυνατή η προσφορά θεολογικών αληθειών καθώς και η εξ αυτής απορρέουσα νοηματοδότηση του βίου. Κατά μια γενική εκτίμησή μας, πάντως, το βιβλίο "Η ζωή μας με το Χριστό" ανοίγει ουσιαστικούς δρόμους για τον τρόπο "διοχέτευσης" της χριστιανικής πίστης στους μαθητές. Είναι, μάλιστα, επιδεκτικό και άλλων μορφών προσέγγισης, εκτός από αυτήν που προηγήθηκε. Στο ερέθισμα για την αντιμετώπισή τους θα επανέλθουμε σύντομα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη λειτουργική σημασία του ύδατος στην Ορθόδοξη Ανατολή, βλ. Αι. Schmemmann, "Εξ ύδατος και πνεύματος" (μτφρ. Ι. Ροηλίδης), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1984.
2. Βλ. Χρ. Γιανναρά, "Η Ελευθερία του Ήθους", εκδ. Γρηγόρη, εκδ β', Αθήνα 1979, σελ. 21 - 39.
3. Για τη σημασία των θείων συμβόλων, βλ. Ρ. Evdokimov, "Η Ορθοδοξία" (μτφρ. Αγ. Μουρτζόπουλου), εκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 291 - 321.
4. Για τη σχέση της Ορθοδοξίας με τον Ρωμαιοκαθολικισμό, βλ. Χρ. Γιανναρά, "Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα", εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992.
5. Για τον μη συμβατικό χαρακτήρα της χριστιανικής ηθικής, βλ. Χρ. Γιανναρά, "Η Ελευθερία του Ήθους", σελ. 139 - 176.
6. Για την εκκλησιαστική - λειτουργική προσευχή, βλ. Ρ. Evdokimov, "Η Ορθοδοξία", σελ. 323 - 353.
7. Βλ. Εμ. Περσελή, "Σχολική διδακτική πράξη και Θεολογικές έννοιες", Θεολογία, ΞΑ' (1990), τευχ. Α-β, σελ. 200 - 215. 8. J. Marshall & L. Hales, "Classroom Test Construction", Addison-Wesley Publishing Co, Reading - Massachusetts 1971.
8. R. Tisher, "The Nature of Verbal Discourse in Classrooms". In W. Campell (eds), "Scholars in Context", John Wiley & Sons, Sydney 1970, pp. 378 - 392.
9. Βλ. Β. Berelson, "Content analysis in communication research", University Press, New York 1952, pp. 26 - 37.
10. Βλ. Μ. Duverger, "Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών" (μτφρ. Ν. Παπαδόδημα), τ. β', εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1978, σελ. 78 - 85. 12.
11. Η χρήση των σκίτσων στο μεγαλύτερο μέρος της εικονογράφησης των σχολικών εγχειριδίων έχει επισημανθεί και σε άλλη εργασία που αναφέρεται στα βιβλία της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. Βλέπε σχετικά Γ. Κουστουράκη, "Η εικόνα στα εγχειρίδια του μαθήματος της Αγωγής Ε' Δημοτικού", Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχος 66/1992, σελ. 40 - 50. Ακόμα, το νέο βιβλίο των Θρησκευτικών εναρμονίζεται στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού των σχολικών εντύπων, που εκφράζεται από την τάση μείωσης των κειμένων και αύξησης του εικονικού υλικού. Κάτι, που έχει εφαρμοσθεί εδώ και δεκαετίες στο εξωτερικό. Για περισσότερα στο θέμα αυτό, βλέπε D. Willows, P. Borwick

- & M. Havren, "The Content of School Readers". In G. Mackinnon & T.G. Waller (eds), *Reading Research*, vol. 2, Academic Press, London 1981.
12. Συντακτική Ομάδα, "Η Ζωή μας Με το Χριστό. Θρησκευτική Ορθόδοξη Χριστιανική Ηθική για τη Γ' τάξη (Τεύχος Α')". Βιβλίο για το Δάσκαλο", εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1992, σελ. 6.